

ІДЕЙНІ ВИТОКИ УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ (З ІСТОРІЇ ЗАХІДНОЇ ПОЛІТИКО-ПРАВОВОЇ ДОКТРИНИ)

В умовах сьогодення, коли ми говоримо про становлення і утвердження української державності, ми шукаємо витоки національно-державного відродження в історичному минулому українського народу.

Разом з тим, ми свідомі того, що ідеологія українського державотворення виникла на хвилі утвердження ідеї державного суверенітету в Європі й Північній Америці. У XVIII ст., коли розвиток української культури, яка входила в загальноєвропейський культурний простір, був перерваний падінням Гетьманщини, ідея державного суверенітету стала зручним інструментом для централізації влади монархіями Заходу на національній основі. Вирішальний внесок у розробку цієї теорії вніс французький мислитель-правник Ж. Боден у своєму трактаті «Шість книг про республіку». Тісно пов'язавши державність з принципом суверенітету, він концептуально визначив напрям і зміст боротьби за територіальну владу. Адже такі ознаки суверенітету, згідно з Ж. Боденом, як єдність і неподільність території, абсолютність і постійність юрисдикції означають, що суверенітет – це влада не лише у її вертикальній, а й у горизонтальній площині. При цьому, що важливо, джерелом суверенітету він вважає не монарха, а народ – принципово нова теза в політико-правовій теорії, яка визначить у майбутньому зміст демократичного конституціоналізму. Як теоретик державного права, Ж. Боден обстоював концепцію єдності трьох принципів: суверенітету, територіальності та національності. Це дало підстави вважати його одним із батьків-засновників ідеї національної держави [1, с.79].

Разом з тим, слід пам'ятати, що на практику державно-правового життя визначальним чином вплинули концепції представників школи природного права. Зокрема, для Дж. Локка (1632-1704), якого вважають батьком лібералізму, «будь-яка людина народжується... з правом свободи особи, над якою будь-яка інша людина не має влади, і вільно розпоряджатися якою може тільки вона сама [2, с.374]. Відповідно і держава, за Локком, повинна діяти тільки в суворо окреслених рамках (головна функція держави – захист особистої свободи і власності набутої завдяки праці), вихід за які може призвести до громадянської непокори з боку населення.

Таким чином, у співвідношенні влада-свобода Локк без вагань надає негативного забарвлення першій і позитивного – другій. Симпатії мислителя завжди на боці свободи, заради якої, з метою захисту від сваволі влади, можливе насилля з боку громадян. Аналіз поглядів і тверджень, викладених ним у праці під назвою Два трактати про правління, дають можливість прийти до висновку про те, що в центрі його політико-правової концепції лежить вчення про природне право і суспільний договір. Згідно з Локком, задовго до встановлення державної влади і незалежно від її виникнення, існувала приватна власність. Виступаючи як атрибут природного права, яке мислитель характеризує як сукупність відносин свободи,

рівності і взаємної незалежності людей, приватна власність, і перш за все, на землю, була тим фактором, що робив її власників справді повноправними і розумними громадянами. В подальшому, внаслідок зростання населення і нестачою продуктів землеробства, виникла загроза переростання природного стану у війну всіх проти всіх. Тоді люди і прийняли рішення (уклали суспільний договір) про утворення держави і вручили новообраним урядам виконавчу владу [2, т.1, с.61].

Що стосується конкретної форми правління, то з цього приводу в «Двох трактатах» Локк пише: «Оскільки з моменту об'єднання людей в суспільство більшість володіла... всією владою співтовариства, то вона могла застосувати всю владу з метою створення, час від часу, законів для співтовариства і для реалізації цих законів призначеними нею посадовими особами; в цьому випадку форма правління буде являти собою досконалим демократію; або вона може передати законодавчу владу в руки декількох обраних осіб і їх нащадків чи спадкоємців, тоді це буде олігархія; або в руки однієї особи, тоді це буде монархія; якщо в її руки її нащадків, то це спадкова монархія, якщо ж влада передана йому тільки пожиттєво, а після його смерті право визначити спадкоємця повертається до більшості, то це виборна монархія. У відповідності з цим, співтовариство може встановлювати складні і змішані форми правління в залежності від того, що воно вважає кращим» [2, т.3, с.338].

На думку Локка, найкращою формою державного устрою є конституційна парламентська монархія, при якому суворо зберігається принцип розмежування прерогатив і повноважень між парламентом, кабінетом міністрів і королем. Зокрема, верховна законодавча влада закріплюється за парламентом, який приймає рішення за волею більшості і, крім того, слідкує за виконанням законів, а виконавча влада, в тому числі судова, військова і федеративна, надається уряду і частково королю.

Таким чином, на думку Локка, суспільство існувало до появи держави. Остання покликана не обмежувати свободи людини, а забезпечувати їх захист. Якщо уряд діє всупереч законам, довільно позбавляє людей власності і розпоряджається нею на свій розсуд, то в цьому випадку громадяни мають право розірвати договір і з метою самозахисту можуть застосувати революційні методи. Таким чином народ, за Локком, володіє правом на протистояння насиллю з боку уряду, чинити йому опір.

Теорія природного права і суспільного договору стала теоретичним обґрунтуванням майбутніх революцій, оскільки в ній закладено положення про право людини змінювати існуючий суспільний порядок, якщо в ньому особистість не могла в повній мірі самовдосконалюватись і розкрити свої здібності.

Вчення Локка про розподіл влади справило великий вплив на іншого великого мислителя – Ш. Монтеск'є (1689-1755). При цьому Монтеск'є пропонує здійснити істотну зміну в концепції Локка. Мова йде про виділення їм судової влади, яка у Локка є частиною виконавчої, в самостійну. В одній із своїх праць Про дух законів (1748) Монтеск'є таким чином обґрунтовує необхідність розподілу, врівноважуючи одна одну влад і важли-

вість відокремлення судової влади від законодавчої і виконавчої: «Демократія і аристократія не є державами вільними за своєю природою. Політична свобода має місце лише при помірних правліннях. Однак вона не завжди зустрічається і в помірних державах; вона буває у них лише тоді, коли там не зловживають владою... Для того, щоб не було можливості зловживати владою, необхідно встановити такий порядок речей, при якому різні влади могли б взаємно стримувати одна одну...» [3, с.338]. І далі: «Якщо влада законодавча і виконавча будуть об'єднані в одній особі чи закладі, то свободи не буде, оскільки є небезпека того, що монарх чи сенат будуть створювати тиранічні закони для того, щоб так же тиранічно застосовувати їх. Не буде свободи і в тому випадку, якщо судова влада не відокремлена від влади законодавчої і виконавчої. Якщо вона поєднана з законодавчою владою, то життя і свобода громадян опиняються у полоні сваволі, оскільки суддя буде законодавцем. Якщо судова влада поєднана з виконавчою, то суддя отримує можливість стати гнобителем. Все загине, якщо в одній і тій же особі чи закладі, утвореному із сановників, із дворян чи простих людей, будуть поєднані ці три влади: влада створювати закони, влада виконувати постанови загальнодержавного характеру і влада здійснювати судочинство над злочинцями чи тяжбами приватних осіб» [3, с.290–291].

Нарешті, не можна не звернути увагу на збіг поглядів Локка і Монтеस्क'є відносно того, що вони вважають досконалим суспільним устроєм, а також їх уявлень про те, що таке політична свобода. «Дійсно, при демократіях народ, напевне, чинить як бажає. Але політична свобода полягає зовсім не в тому, щоб чинити так, як того бажаєш. У державі, тобто в суспільстві, де є закони, свобода може виражатись лише в тому, щоб мати можливість робити те, що повинен бажати, і не бути примушеним до того, чого не повинен бажати. Необхідно для себе уяснити, що таке свобода і що таке незалежність. Свобода є право робити все, що дозволено законами. Коли б громадянин міг робити те, що цими законами заборонено, то у нього не було б свободи, так як те ж саме могли б робити й інші громадяни» [3, с.288–289].

На відміну від Локка і Монтеस्क'є у Ж.-Ж. Руссо (1712-1778) мова йде не про межі влади, а про її розподіл. Для нього не монархія, не аристократія є суверенами політичної влади, а лише люди, народна асамблея, де кожний громадянин має стільки ж прав, скільки будь-який інший. Розвиваючи концепцію «прямої демократії», автор «Суспільного договору» конструює систему, в якій всі члени суспільства органічно пов'язані між собою. При цьому кожний із них є одночасно і сувереном, і підданим, тобто в один і той же час управляє і підкоряється. Цим, на переконання Руссо, досягається абсолютна рівність громадян, що знаходяться в абсолютно однакових умовах [4, с.173].

Принцип «спільної волі» виявився найслабшою ланкою проекту Руссо щодо ідеї «справедливої держави». Справа в тому, що ця «воля», маючи ознаки абсолютного суверенітету, – неподільність, абсолютність, а головне – непогришимість, виключає можливість будь-якої опозиційності чи

альтернативності. На цю кардинальну похибку французького мислителя звернули увагу політики та філософи ліберального напрямку, які небезпідставно угледіли в ній ознаки «колективного деспотизму», а розвиток історії довів, що абсолютизація принципу не просто більшість, а тотальності або цілісності, про які фактично йдеться у Руссо, – це прямий шлях до авторитаризму і тоталітарної влади. На підставі ідеї про невідчужуваність народного суверенітету він заперечував й ідею представницької влади, а також теорію поділу влади, оскільки «спільна воля», на його думку, робить це зайвим. Таким чином, справедливо обурюючись недосконалістю політичних інституцій доби абсолютизму та класових антагонізмів у соціальній сфері, Руссо ідеалізував роль «спільної волі» як арифметичної суми рівних індивідуальних волей, наївно сподіваючись, що своєю участю у формуванні вищої влади народ сам здатен забезпечити соціальну та політичну рівність і справедливість. Історія довела помилковість цих сподівань і насамперед тому, що політика управління, на відміну від політики участі, – це все-таки справа фахівців, а не дилетантів [1, с.85–86].

Концепції представників школи природного права вплинули на створення такої політико-правової ментальності громадян, для яких невід’ємними цінностями були права і свободи, обмежена роль держави в суспільстві. Договірна теорія походження держави, що панувала в політичній думці Заходу майже два століття, сформувала думку про те, що люди утворюють державу з метою забезпечення власної безпеки. Ці цінності в процесі свого історичного розвитку глибоко вкоренились у свідомість і поведінку людей, стали загально визнаними, поступово перетворившись в реально діючі з іманентними регуляторами діяльності індивідів. Історичний досвід Заходу приводить до думки про те, що саме «знизу», з ініціативи громадян лунали заклики про необхідність зміни існуючої реальності у відповідності з цими ідеалами.

Природно-правова традиція Нового часу мала визначальний вплив на американську і французьку революції і зумовила виникнення держави сучасного типу – демократичної, конституційно-правової, де було визначено межі свободи людини, які нікому не дозволяється порушувати, а також появу таких феноменів, як розподіл влад, національний суверенітет і права людини.

Ідея останніх знайшла своє відображення в революційному досвіді Вірджинії (1776) та у французькій Декларації прав людини і громадянина.

Уже на середину XIX ст. традиція природного права піддається різкій критиці і зазнає занепаду. Одним із перших, і найбільш послідовних критиків був І. Бентам, представник другої хвилі англійського лібералізму. Теорія позитивістського закону Бентама відтіснила природо-правову думку на периферію філософського державно-правового дискурсу. На думку Бентама, право – це воля суверена, і в ідеальній формі воно може бути ідентичним закону, але на практиці вступає з ним в глибоке протиріччя. Теорія природного права – анархічний софізм, оскільки зумовлює протидію існуючому законодавству, визнаючи моральний зміст закону основним критерієм його сутності. Він сприймав природне право як правовий

ідеал, але не допускав розуміння природного права як позитивного. Бен-там стверджував, що все, що не входить до кодексу законів, не може бути законом. Не варто опиратись ні на звичай, ні на нібито таке, що існує, природне право. Тільки писаний закон містить надійні основи і заслуговує імені закону, а закон неписаний завжди піддається сумнівам і коливанням. Бен-там сприймав законодавство не тільки як певну систему правил, але й як могутній інструмент, з допомогою якого суспільство зможе змінити свої соціальні умови з метою досягнення щастя [5, с.62].

З філософією утилітаризму і теорією позитивістського закону Бен-тама тісно пов'язане розуміння ним ролі держави і громадянського суспільства. На відміну від ранніх лібералів, Бен-там – прихильник розширення функцій держави в суспільстві. Він наділяв державу значними соціальними повноваженнями (допомога бідним, турбота про виховання і освіту нижчих прошарків суспільства, розвиток науки, контроль над торгівлею і промисловістю), які тільки почали складатись в Англії [5, с.62–63].

Аналізуючи політичні реалії періоду буржуазних революцій, дослідник так чи інакше не може не зачепити питання, пов'язане з феноменом політичних партій.

Політична партія являє собою специфічний продукт парламентської конституційної держави, елемент політичної системи, що заснований на функціонуванні електоральних і представницьких закладів.

Важко знайти інший феномен політичного життя, який на всьому відрізку своєї історичної еволюції зазнавав могутнього тиску і з боку філософських традицій античного періоду, і з боку теологічних концепцій суспільного устрою епохи раннього феодалізму, і з боку середньовічних державних поглядів періоду феодальних станових і абсолютистських монархій, а також з боку ранньої ліберальної буржуазно-демократичної теорії.

Для законодавця проблемою було юридичне оформлення інституту політичних партій, надання йому відповідного правового звучання. Така ситуація є цілком природною і зрозумілою, оскільки за своїм походженням, сферою діяльності, функціональним призначенням партії значною мірою являють собою суспільно-політичну, ніж державно-правову категорію.

Організаційно-політичний поділ суспільної думки на різноманітні ідейно-політичні фракції, зумовлений соціальною диференціацією суспільства, відбувався в боротьбі між феодалізмом і капіталізмом. Таким чином, можна констатувати, що виникнення партій зумовлене поглибленням протиріч між суспільством, що намагалось розвиватись у відповідності з новими соціально-економічними факторами і державою, яка не змінювала форм і змісту свого правління. По мірі того, як нові суспільні верстви, і в першу чергу радикальна буржуазія, включались у політичну боротьбу проти жорстко централізованої одноосібної влади монарха, державно-політичних привілеїв феодального стану тощо, відбувається процес формування партійно-політичних утворень.

Основним змістом діяльності буржуазних партійних фракцій стали вимоги такої форми влади, як представницько-конституційна держава, що уособлювала на практиці ідею парламентаризму.

Політико-правова теорія в країнах Західної Європи не могла не прореагувати відповідним чином на ті глибокі соціальні і політичні зміни, що відбулись в суспільстві. Теоретичну переорієнтацію стосовно системи державно-правових закладів і політичних інститутів варто проілюструвати на працях Г.Єллінека і Г.Кельзена.

Г.Єллінек (1851-1911) був одним із перших теоретиків держави і права, хто класифікував партії за різними типами в залежності від їх «державного і соціального панування», тобто не тільки за різними суспільно-політичними проявами і критеріями, але і в залежності від їх статусу в державі, відношення до державного механізму. На цій основі він сформулював тезу про наявність у партій «певної широкої програми державної політики». В іншому випадку це будуть «несправжні» партії, так як ці угруповання не мають спільних поглядів на всю державну політику. До «несправжніх» партій він відносить національні і релігійні організації, оскільки вони не мають програми, що відповідає державній політиці [6, с.113].

В австрійського правознавця Г. Кельзена (1881-1973) поєднання досліджень державних і партійних структур, зв'язок партійної і державно-правової проблематики ще більше посилюється і стає не просто теоретично можливою але і обов'язковою. Не дивлячись на те, що партії уявляються Г.Кельзену такими що виступають в аморфному вигляді, нестійких формах вільних союзів, часто позбавлені правової форми, він вважає політичні партії основою сучасної демократії, значення яких тим більше, чим повніше реалізуються демократичні принципи. Визнаючи можливість існування політичної партії як ознаки демократичності суспільства, він підкреслював необхідність закріплення такого стану речей на рівні державно-правової доктрини [6, с.114].

Аналіз Г. Кельзенем історичних форм демократії дає можливість йому спростувати тезу про те, що сутність політичної партії несумісна з сутністю держави, що держава за своєю природою не може будуватись на таких соціальних утвореннях, якими є партії. При цьому він стверджує, що конституційно-правове закріплення політичних партій «створює також можливість для демократизації процесу формування загальної волі в середині даної сфери» [6, с.115]. Він констатує необхідність демократизації суспільно-політичного життя і пропонує можливі варіанти, пов'язані із впливом на цей процес політичних партій.

Аналіз правових концепцій двох видатних європейських правознавців є результатом тих змін, що відбулись в структурі суспільства, яке, в свою чергу, зумовило легалізацію і легітимацію політичних партій на теоретичному, а згодом, і на практичному державно-правовому рівні.

Розглядаючи проблеми, пов'язані з відношенням держави і державно-правової доктрини до політичних партій, слід звернути увагу на періодизацію етапів становлення політичних партій відомого німецького державознавця Г.Трипеля. Він визначає чотири етапи, що характеризують

процес ставлення держави і державної доктрини стосовно політичних партій: 1. Стадія протидії, протиборства, пригнічення і боротьби з партіями – період існування абсолютистських монархій до кінця XVIII ст., що характеризувався стійкою опозицією держави до будь-яких політичних угруповань. 2. Стадія ігнорування партій – від кінця XVIII ст. до кінця XIX ст., коли буржуазно-ліберальні держави, реалізуючи на практиці принцип *laissez-faire*, в особі своєї представницької влади формально забезпечили умови для прояву будь якої політичної ініціативи. 3. Стадія визнання і легалізації партій – період розвитку сучасних демократичних держав, в яких партії набувають функцій «посередника-керівника». 4. «Ера конституційно-правової інкорпорації», специфіка і характерні особливості якої дали могутній поштовх теорії і науці про партії, – період подальшого розвитку демократії, коли партії в кінцевому підсумку перетворились в «посередників» між громадянським суспільством і державою [6, с.116–117].

Як уже зазначалось, українське державне відродження виникло на хвилі національно-визвольних рухів, увібравши в себе ідеї західноєвропейської державницької традиції і політико-правової доктрини.

Досить активно проблеми державності досліджувались мислителями України XIX ст. – Т.Шевченком, М.Драгомановим, С.Подолінським, І.Франком, М.Грушевським, М.Міхновським, О. і Б. Кістяківськими та іншими, що в умовах пожвавлення національного руху вважали за доцільне вирішувати українське питання шляхом перебудови Російської імперії на засадах конституціоналізму, федералізму і парламентаризму. Вивчаючи історію вітчизняного і практику світового державотворення та враховуючи особливості української ментальності, вони запропонували власні концепції, пов'язані з державним устроєм України.

Серед мислителів України другої половини XIX ст. можна виділити М. Драгоманова (1841 – 1895) і О. Кістяківського (1833 – 1885). Перший – історик, вчений, автор проекту російської конституції «Вольный Союз – Вільна Спілка», змушений жити за кордоном через переслідування за політичну неблагонадійність і добре ознайомлений з державотворчими концепціями в країнах Західної Європи. Другий – юрист, вчений-криміналіст, професор Київського університету, який стажувався за кордоном і своє бачення політичної перебудови суспільства висловив в опублікованому лише в наші часи «Щоденнику». Їх поєднує однаковий гуманістично-філософський підхід до особи, її прав, до конституційно-парламентського режиму в державі. Вони обґрунтували необхідність узаконення вітчизняного парламенту як представницького органу народу і як єдиного законодавчого органу в державі. Участь має у правотворчості через представницький законодавчий орган, яким є парламент, уявляв їм тим чинником, через який суспільна думка впливає на владу. Підкреслюючи представницький аспект організації і діяльності парламенту, вони тим самим утверджували принцип демократії і правової держави [Див. про це: 7, с.73].

О.Кістяківський, зокрема, зазначав, що єдиним засобом вирішення суттєвих політичних завдань і національних проблем є встановлення загальноросійського представництва в парламенті. Головне призначення парламенту він вбачав у законотворчості, однак не вважав, що законодавчою функцією вичерпується його діяльність. Серед ряду функцій, властивих парламенту, він відзначав фінансову, вважаючи, що народ через своїх представників бере участь в утвердженні чи не утвердженні бюджету. За умов відсутності конституції в Росії О.Кістяківський віддавав перевагу не революційному перевороту зі зброєю в руках, а реформаторській політиці царя, яка проводиться таким чином, щоб народ одержав конституцію від представницького органу, наділеного законодавчою функцією, а не з рук царя. Він визначав повний юридичний суверенітет представницького органу.

Дещо інший варіант державного устрою Росії та України запропонував М.Драгоманов. За його конституційним проектом передбачалося перетворення Російської імперії на децентралізовану федерацію. Він поділяв Росію на 23 області, землі козачі і середньоазіатські. Територія України при цьому включалась до Київської, Одеської (з Кримом), Харківської областей, а окремі повіти – до Польської, Білоруської та Поліської областей. Місцеве самоуправління складалось з общинного (сільсько-го і міського), волосного, повітового та обласного і здійснювалось сходами або зібраннями виборних представників, яким підпорядковувались всі посадові особи, за винятком суддів [Див. про це: 8, с.62].

Федеральна законодавча влада зосереджувалась в руках двох дум: Державної думи, члени якої обирались обласними думами, діяли на основі наданих їм наказів і могли у будь-який час замінюватись. Під час перерв у засіданнях мала діяти створена обома думами Наглядова рада. Конституція М. Драгоманова передбачала також створення Державного собору з членів обох дум та гласних, обраних додатково обласними думами.

Виконавча влада належала главі держави і міністрам, відповідальним перед обома думами. Глава держави оприлюднював закони, постанови Державного собору, контролював їх виконання, мав право за згодою Союзної думи розпускати Державну думу (у такому разі припиняла існування і сама Союзна дума) і призначати нові вибори.

Судова влада очолювалась Верховним судом у складі кримінального департаменту, Сенату та Союзної думи. Сенатори призначались главою держави довільно за пропозицією Союзної думи. Сенат виконував і функції вищого конституційного нагляду.

Теоретична думка XVIII – XIX ст. моделювала державницькі ідеї для України здебільшого через призму її перебування в системі влади Російської імперії. Помітні зміни тут наступили на початку XX ст. У цей час з'являються проекти державного устрою майбутньої незалежної України. Одним з них був проект Конституції харківського адвоката М. Міхновського. Саме проект Міхновського було покладено в основу програми Української народної партії (1905).

У травні 1905 р. з власним проектом конституційної перебудови Російської імперії виступив М.Грушевський. Головними положеннями цього

документу були: децентралізація держави з наданням широкої національної чи територіальної автономії влади як по горизонталі, так і по вертикалі; введення в країні парламентського правління; формування парламенту національно-територіальними сеймами тощо. У подальшому М.Грушевський розвинув ці ідеї і як теоретик, і як голова Української Центральної Ради.

Політичне поживлення української громадськості в 90-х рр. XIX ст. – на початку XX ст., утворення українських політичних організацій – партій, розробка ними політичних програм, опозиційних до абсолютистсько-монархічної форми правління в Росії, зумовило зростання українського національного руху. Цей рух вступив у нову фазу – політичної діяльності. Це стало новим етапом в розвитку ідеї української державності. Саме тут були закладені основоположні принципи, що мали безпосередній вплив на державотворчу діяльність Центральної Ради.

Разом з тим, варто погодитись з думкою дослідників про те, що «в Україні часів існування Центральної Ради йшлося по суті про початок процесу сучасного державотворення» [9, с.190]. В цей період вітчизняна думка сформулювала не тільки цілісну ідею державності. Вона несла також і могутню традицію, пов'язану з орієнтацією на соціалістичні ідеали.

Список літератури:1. Левенець Ю. Історичний екскурс у проблему народного суверенітету // Людина і політика. 2001. №4 (16). 2. Локк Джон. Соч.: В 3 т. М., 1985. Т.3. 3. Монтескьє Ш. О духе законов. Изб. произв. М., 1958. 4. Руссо Ж.-Ж. Трактаты. М., 1969. 5. Лебедева Т.П. Роль школы естественного права в формировании западной политико-правовой доктрины // Полис. 1998. №6. 6. Бекназар – Юзбашев Т.Б. Партии в буржуазных политико-правовых учениях. М., 1988. 7. Скакун О.Ф. Идейні витоки українського парламентаризму // Правова держава. Щорічник наукових праць. Випуск дев'ятий. К., 1998. 8. Шемшученко Ю.С. Український парламентаризм: проблеми становлення і розвитку // Там само. 9. Журавльова Г. Витоки українського парламентаризму // Віче. 1998. №6.

Надійшла до редколегії 12.03.03